

ОЛЬГЕРД БОЧКОВСЬКИЙ ПРО РОЛЬ РЕЛІГІЇ У НАРОДОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ**

Ольгерд Іпполіт Бочковський (1884-1939) – визначний український соціолог, публіцист і політичний діяч. Найважливіший напрямок його студій – народотворчий процес, у якому він виокремлює два етапи – етногенез і націогенез. Етногенетичний процес, згідно з О.Бочковським, тривав до Великої французької революції. Його головним підсумком є утворення народу як “етнографічної сировини”. Зупинимось на цьому докладніше.

У щойно наведеному значенні народ протиставляється нації. Народ, це так би мовити, “націотворчий сирівець”, з якого може розвинути нація. “Народ – це етнографічна, ще не викристалізована національна маса. Нація ж – масово усвідомлений і організований колектив. Народ – це етногенетичний розчин; нація – це викристалізований суспільний агрегат” [Бочковський О. Вступ до націології.- К., 1998.- С. 32].

Отже, тут народ розглядається як та етнічна спільнота, котра може перетворитись у націю. Однак історія підтверджує, що не всі народи перетворилися в націю. Завадою цьому, на думку О.Бочковського, були несприятливі географічні, господарські та політичні умови. Як приклад, він наводить провансальський народ, який, будучи завойованим французами, не сформувався у модерну націю.

Відмінність між народом і нацією лежить і у їх соціальній структурі, характері взаємодії її елементів. Для народу як “етнографічної сировини” характерним є “соціальний атомізм”, тобто такий стан, коли між окремими суспільними складниками народу існують перешкоди, які заважають їх єднанню, тоді як для нації характерним є співпраця та співжиття усіх суспільних верств. Звідси і висновок вченого про те, хто ж є репрезентантом нації. Модерна нація, стверджує дослідник, об’єднує усі суспільні шари, з яких складається народ. Натомість в народі нація була по черзі репрезентована лише її вищими верствами, хоча саме народні маси становили її соціальну базу.

Коли мова йде про відмінність між народом і нацією, то слід мати на увазі ту увагу вченого, що ці спільноти є проявами соціогенезу як суспільно-творчого процесу. Так-от нація, на думку дослідника, є “героєм сучасної історії”, тоді як в добу етногенезу роль політично-організуючого чинника відігравали церква і держава. У цьому розумінні народ як етнографічна сировина протиставляється нації як діяльному громадському колективу. Таким чином, відмінність між народом і нацією вбачається в їх суспільно-історичній ролі.

Націогенез починається з ХІХ століття і його головним підсумком є перетворення народу у новітню націю. Нація – це суспільно-історична спільнота, найістотнішою ознакою якої є національна свідомість. Якщо народ є витвором не лише історичного, але й природного процесу, то нація є виявом культурно-історичного процесу. Якщо народ є етнічною спільнотою, то нація є соціальним утворенням. Вона постає як результат тих суспільних зрушень, в процесі яких долаються соціальні, політичні, господарські перешкоди між різними суспільними групами. А тому нація – це єдність, яка себе усвідомлює.

Такий короткий виклад націологічної концепції українського соціолога необхідний для розуміння його поглядів на роль релігії в етно- і націотворчих процесах. Що ж стосується суті релігії, то можна зробити висновок, що у концепції О.Бочковського вона постає світоглядною формою усвідомлення соціальним суб’єктом самотності свого буття в світі, в основі якого лежить віра в існування надприродного. Релігія є історичним феноменом, роль і значення якого в соціальному житті зменшується в міру зростання впливу національної свідомості.

Свою своєрідність релігія здобуває перед усе як прояв певної культури. У концепції О.Бочковського культура є критерієм нації, критичною ознакою її самотності. Саме у призмі власної культури істотно виявляється індивідуалізм нації, її обличчя. Культурні відмінності, які зумовлені історичними та мезологічними обставинами, виразними стають уже на ранніх етапах народотворчого процесу. Оскільки ж релігія є складовою культури, то звідси вчений виводить важливе положення: у своїх витоках всі релігії мають виразно націоцентричний характер. Тобто, релігії акумулюють в собі своєрідні риси культури певного етносу, відмінності від інших спільнот. Іншими словами, вони є виявом їхньої культури. Саме тому “в релігійних почуттях вже підсвідомо криються зачатки майбутньої національної відрубності. Цим до певної міри пояснюється те,

** © Кондратик Л., 2002

продовжує дослідник, що релігія давніше, а подекуди нещодавно (на Сході переважно) – була “національним критерієм”. Католик був синонімом поляка в царській Росії, а православний – росіянина. В Галичині уніат (греко-католик) – це національно українець, а римо-католик – конче поляк, хоча рідною мовою для нього була українська. В Азії та Африці мохаммедан ототожнювали з арабами. Звісно, - підсумовує О.Бочковський, - такі узагальнення помилкові, так само, як і расово-релігійні...” [Там само.- С.79].

Вищенаведене твердження вчений поширює на всі релігії. Посилаючись на висновки таких авторитетних релігієзнавців, як П.Барт і Ф.Жилка, дослідник формулює висновок про національні початки світових релігій. На його думку, буддизм “міг вирости лише в Індії з брахманізму. Християнство також важко уявити деінде поза землею ізраїльського народу” [Там само.- С. 79]. Ісламська релігія також у своїх початках була “суто національною вірою, повстання якої можна зрозуміти лише на тлі народу та краю, де вона зародилася” [Бочковський О. Вступ до націоналії.- Подєбради, 1935.- С. 153].

Ця думка О.Бочковського перегукується з твердженнями славетного українського історика М.Грушевського. Він також розглядав релігію як форму вияву культури того чи іншого народу або соціуму і дав подібну оцінку генезі світових релігій. Хоча світові релігії і є космополітичними, проте виникли вони на національному ґрунті. Так, іслам є “впливом арабського життя”, [Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді.- Б.М., 1917.- Ч 1.- С. 160], який визначав арабам релігійну мету їх войовничій енергії [Там само.- С. 158]. І буддизм, і іслам є витвором східної культури, а тому, поширюючись, вони “внесли в культуру людства в великій мірі східний вплив і східні елементи” [Там само.- С. 141].

Як бачимо, О.Бочковський, по суті, окреслює характерні риси етнокультурної еволюції релігій. Світові релігії постають як наслідок розвитку національних релігій і саме завдяки цьому містять в собі елементи останніх. “Національні релігії, – пише вчений, – мають своє продовження і завершення в універсальних релігіях; універсальні релігії зберігають і собі деякі ознаки племенних релігій” [Бочковський О. Вступ до націоналії.- К., 1998.- С. 79].

Поряд з дослідженням своєрідності релігії, її етнокультурної еволюції О.Бочковський з'ясував вплив цього феномена на етногенетичні процеси та становлення нації. Принципова позиція вченого полягала в тому, що нація “не покривається... з релігією, хоч у минулому віра була впливовим народотворчим чинником”

[Бочковський О. Життя нації. Наука про націю та її життя // Самоосвіта.- Львів, 1939.- С. 13]. Дослідник вважав, що за тогочасного рівня розвитку науки здійснити соціологічну типологію ролі релігії як етно- і націогенетичного чинника ще не було підстав. Однак він поділяв ту думку Куденгове -Калергі, “що нація перебрала спадщину релігії, як добру так і погану: її гуманізм, але також і її фанатизм. Як колись для своєї релігії, так тепер із-за своєї нації, люди живуть та вмирають, мордують і брешуть. Для подужання, отже, національної боротьби треба піти тими самими шляхами, які привели до знищення релігійних війн” [Бочковський О. Вступ до націоналії.- Подєбради, 1935.- С. 159].

Сам дослідник лише окреслив основні лінії впливу релігії на процеси становлення народу і нації. Оскільки релігія є елементом, виявом культури, то цим зумовлені і її функції в етно- і націєтворчих процесах. Головна з них полягає у формуванні національної індивідуалізації народу. Саме тому релігія і є народотворчим чинником. Тут йдеться про роль релігії як елементу культури народу в умовах його нормального розвитку. Однак таку роль релігія виконує і в умовах, коли з певних причин порушується нормальна плінність життя етносу, а саме коли він позбувається певних чинників свого розвою.

У цьому зв'язку звернемо увагу на ті міркування вченого, які стосуються ролі релігії як фактора збереження етнічної ідентичності за умов, коли спільнота позбувається своєї території. Досліджуючи це питання на прикладі євреїв, націоналог приходить до висновку, що релігія була тим національним елементом, який аж до емансипації в ХІХ ст. рятував їх перед денационалізацією. Відтак єврейський месіанізм все ж був тим народотворчим чинником, який дав євреям віру і силу для побороення еміграційного лихоліття.

Тут, як бачимо, дослідник веде мову про релігію не як чинник творення єврейського народу, адже, на його думку, до втрати своєї території євреї вже пройшли свій етногенез, а як про духовний фактор збереження спільнотою своєї етнічної ідентичності. Оскільки саме релігія давала для цього “віру і силу”, то, як це впливає з контексту праці вченого, вона відіграла у цьому процесі провідну роль.

Подібну позицію займає О.Бочковський і в іншому випадку. Так, поставивши питання, чому ірландці в умовах, коли в початках своєї націогенези почали втрачати рідну мову, але не втратили почуття національної самостійності, відповідає, що це було зумовлено декількома обставинами. З одного боку, це географічна ізоляція

Ірландії, а з другого – релігійні та соціальні протиірландські походи Англії в нову добу. Дослідник підсумовує, що територія, релігія, політика і економіка компенсували в Ірландії втрату рідної мови. Саме ці чинники, пише вчений, “захищаючи її національну відокремленість, допоки в боротьбі за самостійність вона стала на шлях свого націогенезису, водночас розпочинаючи заходи в напрямі реставрації кельтської (галльської) мови, що занепадала” [Бочковський О. Вступ до націології.- К., 1998.- С. 65].

Якщо в попередньому викладі йшлося про релігію як головний чинник збереження самобутності народу, то тут релігія постає одним із факторів, що поряд з іншими компенсував, виповнював відсутність однієї з вагомих підстав народотворчого процесу. Відповідно, вагомість релігії як народотворчого чинника за умов втрати етносом окремих підстав свого розвитку не завжди однакова. В одних історичних обставинах релігія може бути основним етонозберігаючим чинником, в інших – її вага може бути не такою значною, хоча сутність виконуваної ролі залишається незмінною.

Однак, роль релігії як народотворчого чинника не вичерпується вищеописаним етонозберігаючим впливом. Релігія може бути однією з причин утворення самостійних етносів чи націй. Тут досліджуваний функційний вияв релігії відзначається своєрідністю у порівнянні із щойно розглянутим. “Та з різних причин (історичних, географічних, культурних, релігійних, політичних, господарських тощо), – звертає увагу дослідник, – на підставі однієї спільної мови згодом виникали та утворювалися два або більш окремих народів чи націй” [Там само.- С. 66].

У своїх роботах вчений окремо порушує питання про націогенетичну роль двох історичних типів релігії – національних і світових. Що стосується перших, то вони органічно пов'язані з життям того чи іншого народу. І хоч вони зазнають при цьому певної трансформації з початком націогенезу, та все ж не здійснюють шлях від універсальних уявлень і значень до таких соціально-світоглядних концептів, які виступають однією з підстав становлення нації. Вочевидь в цьому й полягає специфічне значення національних релігій в процесі націотворення. Однак, констатує О.Бочковський, роль окремих релігій в цьому питанні ще не з'ясована.

По-іншому формувалася націогенетична роль світових релігій. Уже зазначалося, що, згідно з концепцією українського дослідника, світові релігії мають національні витоки. “У своїх початках всі релігії мають виразно націоцентричний характер. Щойно згодом церковно

організуючись, - стверджує вчений, - деякі з них виявляють універсалістичні понаднаціональні тенденції. Але стаючись світовими, вони не втрачають ще зовсім свого національного типу. Навпаки, їх універсальний месіанізм виразно зраджує їхній питомий націоцентризм” [Бочковський О. Вступ до націології.- Подєбради, 1935.- С. 152-153].

З наведеної витинки стає зрозумілим, що, так би мовити, питома вага національного й універсального, їх співвідношення у світових релігіях носять історичний характер. А тому питання про те, переважає в релігії універсалізм, а чи ж націоналізм, недоцільно ставити в абстрактній формі, оскільки значення й роль релігії змінюється залежно від того, в якому соціальному просторі та часі вона функціонує. Ось чому релігію не можна розглядати як щось абсолютне та незмінне. Вона також еволюціонує.

У своїх працях український соціолог зосереджує свою увагу передовсім на процесі трансформації світових, універсальних релігій в чинник національного поступу. Цьому є своє пояснення. У тогочасній науковій літературі і суспільно-політичній думці точилася дискусія з приводу того, що вважати рушієм розвитку людства: націю і націоналізм чи такі позанаціональні чинники, як державність, класову боротьбу, релігію. Першу точку зору відстоював, зокрема, демократичний націоналізм, другу - універсалізм. Однак свої погляди з цього приводу висловлювали й представники інших течій. Органічним у цій дискусії було питання про характер релігії, її місце у націотворенні.

Якою ж була позиція О.Бочковського у цьому питанні? Уже згадувалася його думка про специфічність побутування світових релігій серед різних народів. При поясненні її слід взяти до уваги, з одного боку, те положення вченого, що “національна свідомість постає та розвивається з попереднього національного інстинкту (почуття), почувань, які на разі бувають підсвідомі” [Бочковський О. Життя нації. Наука про націю та її життя.- С. 42], а з другого – що в релігійних почуттях вже підсвідомо криються зачатки майбутньої національної окремішності. З цього можна висувати, що специфічність функціонування світових релігій в межах певного етносу чи нації на етапі її становлення зумовлена тими релігіями, які передували утвердженню світових і які в той чи інший спосіб з ними взаємодіють. Напевне, це є однією із форм впливу світових релігій на становлення нації.

Інші шляхи того, як світові релігії наповнюються національним змістом і стають чинниками націєтворення, можна вгледіти у дискусії О.Бочковського з М.Драгомановим. Останній, як відомо, не вважав релігію ознакою нації. Оскільки, на його думку, сучасні йому релігії є продуктом інтернаціонального культурно-історичного процесу, то вони і не можуть бути національною ознакою. О.Бочковський теж дотримувався погляду, що релігія не є об'єктивною ознакою нації. Однак, зазначає він, “не підлягає сумніву, що в процесі не тільки етно- але й націогенези вона є активним чинником” [Бочковський О. Вступ до націології.- С. 158].

На думку О.Бочковського, така позиція М.Драгоманова була зумовлена тим, що він перебільшував роль релігійного універсалізму європейського християнства. Однак, як вважав О.Бочковський, навіть католицизм, ця найуніверсальніша з християнських релігій, є національно зорієнтований. Так, різняться між собою католицизм, які функціонують на іспанському, італійському чи французькому ґрунті. Національно забарвленим, в основному з політичних причин, є католицизм польський або ірландський. Своєрідністю відзначається католицизм німецький або чеський. Для останнього характерна постійна опозиція до Риму. Це ж саме стосується православної чи протестантської релігії.

З наведеної думки випливає, що національний зміст релігії зумовлюється, зокрема, тенденціями політичної визначеності нації. З цього можна виміркувати таке. Згідно з концепцією українського соціолога, національна орієнтованість релігії визначається тими процесами, які лежать в основі формування нації.

Отож вимальовується така схема постановки релігії як чинника націогенетичного розвою. Спочатку відбувається націоналізація наднаціональних, універсальних релігій і в такий спосіб вона стає активним чинником націогенези. Однак, вважав О.Бочковський, з'ясування націогенетичної ролі релігії пов'язане з певними труднощами. Як це впливає з праць вченого, йдеться про невизначеність того якими шляхами і якими змістовними елементами релігія впливає на становлення нації. Ясно, пише соціолог, що така роль універсальних релігій є різною, залежно від характеру світогляду цих релігій. “Фактом є, що протестантизм під цим оглядом є активніший за католицизм або православ'я. Цікаво, що протестантські народи на загал і скрізь виявляють більшу національну активність та досягнення” [Там само.- С. 159]. Натомість великої різниці між католицизмом і православ'ям під цим кутом зору вчений не вбачав,

хоча і припускав, що католицизм в процесі націєтворення займав активнішу позицію, всупереч церковно-релігійному унітаризму Ватикана. Як приклад, О.Бочковський вказує на хорватів і словенців, які національно-культурно краще самоозначилися за самостійних сербів. “Але з другого боку, – зауважує він, – між білорусами, також релігійно роздвоєних, такої різниці немає, що можна пояснити політично-суспільним їх утиском, який однаково душив обі частини цього безталанного народу” [Там само.].

З вищенаведеного можна висувати таке. Релігії, в даному випадку світові, стають активними чинниками націогенези, а не є ними первісно. Таку роль релігії не виконують виключно в силу іманентних їм властивостей. Націогенетичний вплив релігії детермінований різними обставинами, зокрема, суспільно-політичними умовами буття певного народу. На цьому варто зупинитися докладніше.

О.Бочковський, поділяючи погляди багатьох дослідників, і перш за все Ф.Жилки, вважав, що християнство як світова релігія виявила в епоху середньовіччя універсалістські та понаднаціональні прагнення. В цьому була сила і слабкість середньовічного католицизму. Своїм універсалізмом він звертався до кожної людини й до всіх народів, але не був спроможним зрозуміти ментальність різних народів, а відповідно й розвивати властиві їм прикмети.

Поворотною віхою в релігійній історії Європи була Реформація, яка знаменувала перехід від універсалізму релігії до її націоналізації. “А зараз, – стверджує український соціолог, – церковно-релігійна реформація XIV-XV ст. – розпочинає нову добу в історії Європи, цікаву між іншим через те, що вона сигналізувала початки європейської націогенези” [Там само.]. Особливого значення набув переклад Біблії на рідну мову, завдяки чому Святе Письмо стало каменярем етно- й націогенези по всьому світу. Тут, як бачимо, в основі націоналізації універсальної релігії лежать процеси культурної ідентифікації нації.

Щойно наведене є підставою для утвердження у тій вищевикладеній думці, що, згідно з концепцією О.Бочковського, світові релігії стають чинниками націогенези тією мірою, якою вони під впливом процесів національного пробудження набувають національного змісту. Але це, так би мовити, ідеальний тип дії релігії як націогенетичного фактора і стосується він передусім “історичних” європейських народів. В інших історичних умовах, наприклад в житті “неісторичних” народів, релігія може відіграти провідну роль в

процесі націогенезу, про що, згідно з вченим, свідчить переклад Біблії на національні мови.

У зазначеному контексті покажемо є й положення вченого про те, "що у зв'язку з національним ренесансом виявляється тенденція до, мовляв, "націоналізації" універсальних релігій. Нові держави майже скрізь у тій чи іншій формі перевели націоналізацію церкви. Одним з перших кроків самостійної України було здійснення церковної автокефалії.

Підведемо висновки до вищевикладеного. Згідно з концепцією О.Бочковського, є різні шляхи набуття світовою релігією національного змісту і становлення її як чинника націотворення. Один з них - активізація "народного" елементу світової релігії. Найважливішими, як це можна висновувати з праць вченого, є шляхи, пов'язані з процесами самоствердження нації. Саме вони якнайбільше зумовлюють "націоналізацію" світових релігій. Нарешті цьому сприяє свідомо діяльність національної спільноти в часи її ренесансу. Тут варто зазначити таке. Вище наводилась думка О.Бочковського про відсутність типології ролі релігії у етно- і націєтворчих процесах. Це стосується і самого автора. У його роботах ми знаходимо певні штрихи до вирішення цього питання, які не приведені у систему. Та, незважаючи на це, багато його думок виявилися прозорливими і нині є підмурком української соціології і етнології релігії, свідченням чому є останні солідні дослідження [Див.: Филипович Л. Етнологія релігії.- К., 2000].

Цікавим є погляд О.Бочковського на проблему "релігія – національна належність". Її вчений розглядає у контексті більш загальному, а саме – зміни процесу етногенезу націогенезом. Подібно до того, як народ є "етнографічною сировиною", так і національність (національна належність) кінцевої фази етногенезу виявляє себе у стихійний і підсвідомий спосіб. Однією з форм такого вияву і є ототожнення національної й релігійної належності. Але таке уподібнення, особливо за умов поліконфесійності народу, є перепорою на шляху до усвідомлення особою її індивідуальності, особовості власної нації, осягнення її культурної самобутності, її місця у вселюдському пантеоні. Відсутність такої національної свідомості не дає особі змоги активно включитись у націєтворчі процеси.

Навпаки, в умовах націогенезу національність постає у свідомих та організованих формах. А тому у цей період, згідно з концепцією О.Бочковського, віросповідна належність особи перестає бути ознакою національності. На перший план тут виходить

усвідомлення себе як члена національної спільноти і діяльність задля її утвердження, в той час як конфесійність особи набуває другорядного значення. Промовистою тут є думка вченого про становлення македонської нації. Під цим прапором об'єдналося все автохтоне населення Македонії – болгари, албанці, греки, турки й ін. – незалежно від релігійної, християнської чи ісламської, належності [Бочковський О. До македонського питання // Студентський вісник.- 1926.- Річник IV.- Ч. 2.- С. 13].

На думку дослідника, активний процес розвитку української національності розпочинається після першої світової війни. Географічно цей процес поширювався зі Сходу на Захід. На Сході відбувалася еволюція від малоросійщини до сучасного українства, а на Заході активна українська національність перемогла руську – пасивну й етнографічну.

В плані розглядуваної теми значущими є наступні слова вченого: "Ще більш примітивними етапами цього розвитку можна вважати, скажімо, "національне" самовизначення української людності за релігійними критеріями – православний або греко-католик" [Бочковський О. Вступ до націології.- К., 1998.- С. 102].

Отже, за О.Бочковським, становлення й розвиток свідомої й активної національності розпочинається не з усвідомлення релігійної своєрідності. Такий підхід, як це можна витлумачити позицію вченого, здатен і зашкодити національній справі, оскільки може призвести до виникнення певних бар'єрів між представниками різних конфесій, в той час як нація – це єдність, яка себе усвідомлює.